

Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerindeki Moğolca *asru* Sözü Hakkında

Zühal Ölmez*
(İstanbul)

Özet: Moğolcadan Türkçeye, Türkçeden Moğolcaya sözcük alış-verişi tarih boyunca devam etmiştir. Bu konuda çeşitli bakış açılarıyla farklı dönemlerdeki alıntıları inceleyen bir çok çalışma yapılmıştır. Çağataycadaki Moğolca sözcükler de zaman zaman ele alınmış, tarafımdan da bu konuda iki çalışma yapılmıştır. Bu konudaki çalışmalarım devam etmektedir. Konusunu Ali Şir Nevâyî'nin eserlerindeki Moğolca sözcüklerin oluşturduğu bir dizi yazı çerçevesinin ilki olan bu makalenin konusunu daha önce ayrıntısıyla ele alınmamış olan ve ilk defa burada ödüncleme açısından incelenecek olan *asru* sözcüğü oluşturmaktadır. Türkçe *aşuru*, Moğolcada *asuru* biçimini almış, oradan da tekrar Türkçeye *asru* olarak geçmiş, Moğolcalanmış bir sözcüktür.

Anahtar Sözcükler: Ali Şir Nevâyî, Çağatayca, Moğolca, ödünclemeler, Türkçe

Abstract: Two-way word-borrowing between Mongolian and Turkish has continued for ages. There have been several studies on such loan words done from different points of view. Mongolian words in Chagatai have also been a topic of research, though not frequently. The present author has also two pieces of research on that topic, and her studies still continue. The present article is the first in the series to study the Mongolian words in the works of Ali-Shir Nava'i, and it focuses on the word *asru*, which has not been studied in detail before, approaching the issue for the first time from the aspect of word-borrowing. The Turkish *aşuru* is a word that has become Mongolian, taking the form of *asuru* in Mongolian, which was later taken back into Turkish as *asru*.

Key words: Ali Şir Nevâyî, Chaghatai Turkic, Mongolian, borrowings, Turkic

---

* Yıldız Teknik Üniversitesi, zuolmez@yildiz.edu.tr

Giriş

Türkçedeki Moğolca, Moğolcadaki Türkçe söz varlığı şimdiye kadar çeşitli araştırmalarla ele alınmıştır. Aynı durum Çağataycadaki Moğolca sözcükler için de geçerlidir. Çağataycadaki Moğolca sözcüklerle ilgili daha önce iki çalışma yayımladım¹. Bu çalışmalarda farklı Çağatayca eserlerdeki Moğolca sözcüklere yer vererek çalışmanın çerçevesini aslında Nevâyî'nin eserlerinin oluşturduğunu belirtmiştim. Her iki yazıda da genel olarak az sayıda eserde geçen, yaygın olmayan kimi Moğolca sözcükler incelenmiştir. Söz konusu çalışmalarımda şu sözcükler yer almaktadır: *aldara-*, *ayalgu*, *alban*, *cüldü*, *çağdavul*, *daban*, *dalbay*, *darı-*, *tomaga*, *yatugan*. Bu çalışmada ise Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinde geçen Moğolca sözcükler oluşturmaktadır. Sadece Nevâyî'nin eserlerini kapsayan bu birinci çalışmayı aynı içerikle diğer çalışmalar takip edecektir. Çağataycadaki Moğolca sözcüklerle ilgili daha önce yapılmış, farklı içerikli çalışmalar bulunmaktadır².

¹ “Mongolian Loanwords in the Classical Chagatay Period”, *Festschrift in Honor of András J. E. Bodrogligeti, Türk Dilleri Araştırmaları* 17, İstanbul 2007, s. 229-236; “Çağataycadaki Moğolca Sözcükler”, *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim 2008*, III. Cilt, Ankara 2013, s. 3371-3377.

² Hamidullah Dadabayev, “Eski Üzbek tili âbidalarida mûgulça süzlar”, *Üzbek tili va Adabiyeti*, 1986/6, s. 32-37; Hamidullah Dadabayev, “Eski Üzbek tili âbidalarida mûgulça süzlar”, *Adabiyet Küzğüsü. Üzbek Adabiyeti Tarihidan Tadkikat va Materiallar*, İlmîy Tüplaş, Taşkent, 1988/4, s. 126-135; Éva Kincses Nagy, “Mongolian Loanwords in Chagatay”, *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe, Proceedings of the 39th Permanent International Altaistic Conference (PIAC) Szeged, Hungary: June 16-21, 1996*, Edited by Árpád Berta with the editorial assistance of Edina Horváth, Szeged 1997, 139-147; Osman Fikri Sertkaya, “Mongolian Words and Forms in Chagatay Turkish (Eastern Turki) and Turkey Turkish (Western Turki)”, *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1987 (1992), 265-280; Ayşegül Sertkaya, “Mongolian Words in the Chagatay Turkish Translation of Farideddin-i Attâr's Tazkira-i Aulia in the Uiguric Script”, *Ninth International Congress of Mongolists, Devoted the 800th Anniversary of the Yeke Monggol ulus. The Theme: The Mongolian Statehood: Past and Present* adlı sempozyumda sunulmuş bildiri; Ayşegül Sertkaya, “Ferideddin-i ‘Attâr’ın Tezkire-i Evliyâ’sının Uygur Harfleriyle Yazılan Çağatay Türkçesi Çevirisinde Moğolca Kelimeler”, *Cengiz Kağan ve Oğullarının*

Türk dilinin farklı dönemlerine ait eserlerde yer alan Moğolca sözcükler çeşitli çalışmalarla incelenmiştir³. Moğolcadan Türkçeye sözcük girişi yoğun olarak 13. yüzyıldan itibaren Moğol dönemiyle başlamıştır. Söz konusu yüzyıldan önce Eski Türkçede de az sayıda Moğolca sözcüğe rastlanmaktadır⁴.

Nevâyî'nin Eserlerindeki Moğolca Sözcükler

asru “çok, fazla” < Mo. *asuru* < ET *aşru* < *aşuru < *aş-ur-u*

Nevâyî'nin eserlerinde tespit ettiğimiz ve bir dizi yazı çerçevesinde inceleyeceğimiz ilk sözcük Moğolcalaşmış bir biçim olduğu daha önce belirtilmemiş olan *asru* ‘çok, pek, fazla, ziyade’ sözcüğüdür. Nevâyî'nin şu eserlerinde geçmektedir⁵: *Lisânü't-tayr*, *Bedâyi'u'l-vasat*, *Fevâyidü'l-kiber*, *Leylî vü Mecnûn*, *Hamsetü'l-Mütehayyirîn*, *Hayretü'l-Ebrâr*, *Seb'a-i Seyyar*, *Halat-ı Pehlevan Muhammed Risâlesi*, *Muhâkemetü'l-lugateyn*, *Nevâdirü'n-nihâye*, *Nevâdirü'ş-şebâb*, *Ferhâd ü Şîrîn*, *Garâ'ibü's-sıgar*, *Ali Şir Nevâyî'nin Risaleleri Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ*, *Tarih-i Mülûk-i Acem*, *Münşe'ât*, *Sedd-i İskenderî*, *Mizânü'l-evzân*, *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-fütüvve*.

İcraatlarının Türk Dünyasına Akisleri 7-8 Aralık 2006 adlı sempozyumunda sunulmuş olan bildiri.

³ Bu konuda bilgi için bk. Zühal Ölmez, “Çağataycadaki Moğolca Sözcükler”, *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim 2008*, III. Cilt, Ankara 2013, s. 3371.

⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Gerhard Doerfer, “Mongolica im Alttürkischen” *Bruno Lewin zu Ehren*. Herausgegeben von M. Kuhl and W. Sasse. Festschrift aus Anlaß seines 65. Geburtstages. Band III., 1992, Korea. Bochum, 39–56; Gerhard Doerfer, “The older Mongolian layer in Ancient Turkic”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, *Talat Tekin Armağam*, cilt: 3, 1993, s. 79-86; Sir Gerard Clauson, *Turkish and Mongolian Studies*, 1962, London, Mehmet Ölmez, “Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (2)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, cilt: 7, 1997, Ankara, s. 175-186.

⁵ Sözcük Nevâyî'nin eserlerinin dışında Çağatay Türkçesiyle yazılmış şu eserlerde de görülmektedir: *Lutfi Dîvânı*, *Bâbü'r Dîvânı*, *Gedâi Dîvânı*, *Şiban Han Dîvânı*, *Kâmran Mirza Dîvânı*, *Hüseyn-i Baykara Dîvânı*, *Çağatayca Kur'an Tefsiri*, *Halat-ı Pehlevan Muhammed Risâlesi*, *Babürnâme*, *Şecere-i Terâkime*, *Taaşşuk-nâme*, *Dehnâme*, *Mahzenü'l-Esrar*, *Letâfet-nâme*, *Şeybânî-nâme*.

Bu eserlerin yanı sıra sözcük, Çağatayca sözlüklerde de metinlerden örneklerle yer alır: Abuşka⁶; Senglâh 40v9; DTO, s. 20; ŞSE, s. 13a.

Nevâyî'nin hemen hemen her eserinde geçen sözcüğün özellikle aynı tür ve anlamdaki *köp* ile kullanımı da yaygındır. Belli eserlerden seçtiğimiz örnekler şunlardır:

Nevâyî hasteliğdın dem urarğa kuvveti yoktur

Anı güya vefâsızlar cefâsı asru emgetmiş (BV, 256-9)⁷

“Nevâyî'nin hastalıktan nefes almak için (bile) kuvveti yoktur, güya onu vefâsızların cefâsı fazlasıyla hasta etmiş”

Hem şekerdür lebiñ ü hem handân

Yaraşur asru şeker-hand saña (FK, 18-2)

“Gülen dudakların ayrıca çok (da) tatlıdır, bu tatlı gülüş sana çok yakışıyor”

Gülde şeb-nem 'aceb hod irmes lik

Ayda encüm garîb erür asru (FK, 545-4)

“Gülün üzerinde şebnemin olmasında şaşılacak bir şey yoktur, ama ayın üzerinde yıldızların olması çok gariptir.”

...biz bu üç dört künde bu kaşidesini okup asru hoş-hâl bolup ... (HM, T763a-1)

“Biz bu üç dört gündür bu kasideyi okuyup çok memnun olup ...”

Firâkıñ içre işim ızırâbdur asru

Terahhüm eyle ki hâlim harâbdur asru (NŞ, 520,1)

“Senin ayrılığından işim hep ızdıraptır, halim çok haraptır bana acı.”

Nevâyî asru bozulmuş bakıp 'inâyet ile

⁶ Mustafa S. Kaçalın, *a.g.e.*, s. 118, 902

⁷ Alıntılanan kaynakların transkripsiyonunda birlik sağlanmış, ilk hecedeki *i*, *e*, *ê* ünlülerinin gösteriminde kendi tasarrufumuz tercih edilmiştir.

Anıñ bozuğluğın bir köz uçı birle yasa (NŞ, 6-7)

“Nevâyî çok bozulmuş (çok kötü duruma düşmüş), ona iyilikle bir göz ucuyla bakıp bu bozukluğunu düzelt.”

èy nevâyî asru rüşen érdi hecrim şāmı kim

tîre āhımdın kararax hem kıtur hicrānı dūd (GS, 129-11)

“Ey Nevâyî ayrılığımın akşamı o kadar aydınlıktı ki, karanlık, ahımdan daha kara (olur) ayrıca ayrılığı da dumanlı hale getirir.”

ni şehler ki keldiler allığa bat

alarğa kılp asru köp iltifāt (Sİ, 2706)

“Nice şahlar (onun) önüne çabucak geldiler, o da onlara çok fazla iltifat etti.”

Sāhib-i ‘özü kıysıdur, bilgil,

Uşbu iş bardur asru köp müşkil (Müb. 552)

“Özür dileyenin kim olduğunu bil, (çünkü) bu iş oldukça zordur.”

Yukarıda örneklerini verdiğimiz metinlerde bulunan sözcüğün Moğolca olduğu belirtilmemiştir. Sözcüğün Türkçe *aşır-* eyleminden geldiği yolunda bir köken açıklaması yapılmışsa da *asru* şekliyle Moğolca olduğu belirtilmemiştir: “*asru* < D.L.T *aşru* < *aşır-u*”⁸. Moğolca *asru*’ya kaynaklık eden *aşru* sözcüğü, tarihî dönem metinlerinde ilk kez ve yalnızca Kutadgu Bilig’de yer alır (EDPT, s. 264b, DTS 64a). Sözcük Kutadgu Bilig’de dört defa geçmektedir (KB-Dizin, s. 31). Clauson sözcüğün *aşur-* eyleminden geldiğini, 13. yüzyılda bulunmadığını fakat Atebetü’l-hakayık’ta *keç* sözcüğünün dipnotu olarak iki kez *asru* bir kez de *asru yahşı* biçiminin geçtiğini belirtir (EDPT, s. 264b). *Aşur-* eyleminden gelen *aşru* sözcüğünün 13. yüzyıldan sonraki dönem metinlerinde *asru* olarak görülmesi, *aşru*’nun *aşuru gibi bir ara biçimden Moğolcaya *asuru* olarak geçtiğini geri ödünçleme yoluyla *asru* olarak tekrar Türkçeye girdiğini gösterir (krş. Tü. *uluş* >

⁸ Tanju Oral Seyhan, *Zahürü’-d-dîn Muhammed Bâbü Mirza. Mübeyyen Der Fıkh, (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, İstanbul, 2004, s. 215

Mo. *ulus* > Tü. *ulus*; Tü. *aş* > Mo. *asa+ra-* > ET *asıra-* > *asra*⁹ gibi). Aksi takdirde *aşru*'nun *asru*'ya değişmesini açıklamak güçtür.

Atebetü'l-hakayık'ta sadece bir nüshada (C nüshası) *keç* sözcüğünün geçtiği dört yerde satır altında *asru* yazılmıştır (AH, s. 67-334. beyit, s.70-369. beyit, 42-18.beyit, s. 54-17. beyit). Topkapı sarayı kütüphanesinin hazine kısmında 35552'de kayıtlı bir mecmua içinde bulunan bu nüsha yazım özellikleri açısından İstanbul Ayasofya kütüphanesinde numara 4757'de bulunan bir mecmua içinde yer alan (B nüshası) nüsha ile benzerlik göstermektedir¹⁰. Mecmuanın yazılış tarihini tesbit etmek için II. Bayezid'in mühründen başka kayıt bulunmamaktadır. Nüshanın II. Bayezid (1481-1512) veya II. Mehmed (1451-1481) devrine ait olması mümkündür¹¹. Bu tahmine göre 15. yüzyılda yazılmış olan bir mecmua içindeki bu Atebetü'l-hakayık metni de 11 ya da 12. yüzyıla ait değildir. Satır altına 13.-14. yüzyıldan önce görülmeyen *asru* sözcüğünün yazılması da bu mecmua içindeki metnin 13 ya da 14. yüzyıla ait olduğunu göstermektedir.

Atebetü'l-hakayık'tan sonra sözcüğü Harezmi Türkçesiyle yazılmış Kısasü'l-enbiyâ'da buluruz:

Yâ Resûla'llâh biz şeri'atnıñ tamâmı aḥkâmını biltürür-miz ammâ Ka'be asru yıraḳ turur (KE, 216v-10)¹².

Kıpçak Türkçesiyle yazılmış metinlerde *asrı*, *asru*, *asrı*, *astru* biçimleriyle görüldüğü tespit edilmiştir (EDPT, 264b)¹³.

Moğolca *asuru* "çok, çok fazla" klâsik ve klâsik öncesi Moğolca kaynaklarda yer alır. (Lessing, 57b, Kowalewski, 55b, Tumurtogoo, 307).

⁹ *asra-* için bk. "On Mongolian *asara-* "to nourish" and Turkish *aşa-* "to eat" From Middle Mongolian to Modern Turkic Languages", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 17, 2007, 237-247.

¹⁰ Reşit Rahmeti Arat, *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, Atebetü'l-hakayık*, İstanbul 1951, s. 31

¹¹ -----, *a. g. e.*, s. 32

¹² Aysu Ata, *Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Ankara 1997, s. 310

¹³ Ayrıca bk. Prof. Dr. Recep Toparlı, Yard. Doç. Dr. Hanifi Vural, Yard. Doç. Dr. Recep Karatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2003, s. 13-14.

Klâsik Moğolca *asuru* “çok fazla” (L 57b) ve *asar* (L 56a) “büyük çadır, kule” sözleri günümüz Moğol dillerinin kimisinde tek yazımla gösterilmiş ve sözlüklerde tek madde de toplanmıştır.

Halha *asar* 1. büyük çadır, otağ; 2. büyük, pek büyük, aşırı büyük, kocaman (Vietze 35b)

Kalmuk *äsır* çok, pek büyük, *äsır kündü* çok zor; *äsırte* aşırı büyük [Kelimeye ilk kez burada Ramstedt değinmiştir: *aş-* → *aşur-* → *aşur-*+zarf-fiil, Çağ. *aşari*, Uyg. aşırı, aşru, aşrı] (Ramstedt 24b).

asır çok büyük (Ramstedt 16b)

Buryat *asari* çok (Çeremisov, 63a)

Vietze'nin Moğolca-Almanca sözlükte tek maddede ele aldığı iki ayrı *asar*, Moğolca-Kazakça sözlükte doğru olarak iki ayrı madde de ele alınır:

asar I şatır, munara, kümbet (= çadır, kule kümbet)

asar II asa, sonşa, öte, erekşe (= fazlasıyla, aşırı, son derece, pek), *asar ih* çok fazla, pek fazla (Bazılhan, 49b)

KAYNAKLAR

- Arat, Reşit Rahmeti, 1951: *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki. Atebetü'l-hakayık*, İstanbul.
- Ata, Aysu, 1997: *Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları)*, I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II, Dizin, Ankara.
- BV: → Türkay Kaya, 2002: 'ALİ ŞİR NEVĀYĪ. Bedāyi 'u'l-Vasat Üçüncü Divân, Ankara.
- Bazılhan, B., 1984: *Mongol-Kazah Tol' Moᅅolşa-ᅆazaᅆşa Sözdik*, Ulaanbaatar.
- Clauson, Sir Gerard, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Çağ.: Çağatayca
- Çeremisov, K. M., 1973: *Buryatsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- DTO: Pavet de Courteille, Abel, 1870: *Dictionnaire Türk Oriental*, Paris.
- ET: Eski Türkçe
- DTS: 1969: *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad.
- EDPT → Clauson.
- FK: Kaya, Önal, 1996: 'ALİ ŞİR NEVĀYĪ. *Fevāyidü'l-kiber*, Ankara.
- GS: Kut, Günay, 2003: 'Alī Şīr Nevāyī. *Ĝarā'ibü's-Şīgar. İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*, Ankara.
- HM: Abik, Ayşehan Deniz, 2006: 'Alī Şīr Nevāyī. *ᅆamsetü'l- Müteᅆayyirīn Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin*: Ankara.
- Kaçalin, Mustafa S., 2011: *Niyāzi. Nevāyī'nin Sözlere ve Çağatayca Tanıklar*, Ankara.
- KB-Dizin: Arat, Reşid Rahmeti, 1979: *Kutadgu Bilig*, III, *İndeks*, (İndeksi neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul.
- Kowalewski, Joseph Étienne, 1844: *Dictionnaire Mongol-Russe-Français. Tome Peimer a-u / Mongol'sko-Russko-Frantsuzkiy Slovar' Tom' Perviy a-u*, Kazan.
- L: Lessing, Ferdinand D., 1960: *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles.
- Mo.: Moğolca.
- Müb.: Oral Seyhan, Tanju, 2004: *Zahīrū'd-dīn Muᅆammed Bābūr Mīrza. Mübeyyen Der Fıᅆh*, (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), İstanbul.

- NŞ: Karaörs, M. Metin, 2006: *°Alî Şir Nevâyî. Nevâdirü's-şebâb*: Ankara.
- Ölmez, Zühal, 2007: "Mongolian Loanwords in the Classical Chagatay Period", *Festschrift in Honor of András J. E. Bodrogligeti, Türk Dilleri Araştırmaları*, 17, İstanbul 2007, s. 229-236.
- Ramstedt, G. J., 1935: *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki.
- Sİ: Tören, Hatice, 2001: *Alî Şir Nevâyî. Sedd-i İskenderî (İnceleme- Metin)* Ankara.
- ŞSE: Şeyh Süleyman Efendi, 1298: *Lûgat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî* İstanbul.
- Tumurtooo, D., 2006: *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI Centuries) Introduction, Transcription and Bibliography*, Taipei, Taiwan.
- Vietze, Hans-Peter, unter Mitarbeit von Klaus Koppe, Gabriele Nagy und Tumenbajaryn Daschzedan, 1988: *Wörterbuch Mongolisch-Deutsch*, Leipzig.
- Tü.: Türkçe
Uyg.: Uyğurca